

ก้าวสู่ทศวรรษบัณฑิตอาสาสมัคร
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
Stepping into a Haft-century of The Graduate
Volunteer Program, Thammasat University

นภาพร อติวานิชยพงศ์¹

¹ รองศาสตราจารย์ ดร. ประจำวิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอการวิเคราะห์บทเรียนจากการจัดการศึกษาหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร ของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ในช่วงเกือบ 5 ทศวรรษที่ผ่านมา ใน 2 ประเด็นคือ 1) ความสัมพันธ์ของหลักสูตรกับบริบทของสังคมไทยในแต่ละยุคสมัย และ 2) ผลผลิตและคุณค่าของหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครที่ทำให้หลักสูตรนี้ยังคงเปิดสอนต่อมาได้จนถึงปัจจุบัน หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2512 ภายใต้บริบทของสังคมไทยที่มีปัญหาความเหลื่อมล้ำระหว่างภาคเมืองกับภาคชนบท อันเนื่องมาจากนโยบายการพัฒนาประเทศในช่วงหลังทศวรรษ 2500 หลักสูตรฯ ได้ถูกพัฒนาขึ้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยที่มีผลกระทบต่อจำนวนผู้เรียนในแต่ละช่วงเวลา นอกจากนี้ทิศทางการพัฒนาการศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยเพื่อตอบสนองต่อตลาดแรงงาน ตลอดจนความจำเป็นที่ต้องพึ่งตัวเองทางการเงินมากขึ้นของมหาวิทยาลัยของรัฐ ได้ทำให้หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครกลายเป็นหลักสูตรทวนกระแสหรือหลักสูตรทางเลือกท่ามกลางหลักสูตรอื่นๆ บทความได้กล่าวถึงผลผลิตและคุณค่าของหลักสูตรใน 3 ประเด็นคือ 1) คุณค่าต่อผู้เรียน 2) คุณค่าต่อชุมชนและองค์กรที่รับบัณฑิตอาสาสมัครไปปฏิบัติงานภาคสนาม และ 3) องค์กรความรู้ที่ได้จากงานวิจัยก่อนสำเร็จการศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัคร

คำสำคัญ: บัณฑิตอาสาสมัคร, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กึ่งศตวรรษ

Abstract

The article analyses lesson-learned from the experiences of the Graduate Volunteer Program at Thammasat University. There are 2 main reasons that contribute to the existence of the program through time: 1) connectedness of the curriculums and contexts of Thai society and 2) products and values of the program.

In 1960s, due to the development policy, Thailand had faced socio-economic disparity between urban and rural sectors. Aiming to take part in reducing inequality, the Graduate Volunteer Program was established in 1969. Social and political changes in the country effected the numbers of students participated in the program. As public education has moved to serve the demand of labor market and government budget allocation for universities are cut down, many programs have to be financial reliance. The Graduate Volunteer Program, which holds different concerns from other programs in the university, seems to go against the main-stream.

However, the Program is able to operate in such circumstances due to its products and values. Firstly, the program success in developing its students. Secondly, the work of volunteer has contributed to communities and organizations and lastly, knowledge constructed from research (mini-thesis and independent studies) of students are valuable.

Keywords: graduate volunteer, Thammasat University, half century

บทนำ

จนถึงวันนี้ หลักสูตรประกาศนียบัตร (บัณฑิตอาสาสมัคร) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้เปิดสอนมาครบ 4 รอบนักศึกษามีบัณฑิตอาสาสมัครที่จบการศึกษาแล้ว 48 รุ่นกำลังจะก้าวสู่กึ่งศตวรรษของการจัดการศึกษาในอีก 2 ปีข้างหน้า เหตุใดหลักสูตรที่ไม่ใช่วิชาชีพ ไม่ตอบสนองตลาดแรงงานในภาคธุรกิจ และต้องเรียนเต็มเวลาถึง 1 ปี เมื่อสำเร็จการศึกษาก็ไม่ได้รับปริญญาใดๆ นอกจากประกาศนียบัตรเพียงใบเดียว จึงสามารถดำเนินการมาได้อย่างต่อเนื่องจนมีอายุได้เกือบกึ่งศตวรรษ?

บทความนี้ต้องการตั้งข้อสังเกตและนำเสนอการวิเคราะห์จากบทเรียนการจัดการศึกษาหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครในช่วงเกือบ 5 ทศวรรษที่ผ่านมา ใน 2 ประเด็นคือ 1) ความสัมพันธ์ของหลักสูตรกับบริบทของสังคมไทยในแต่ละยุคสมัย และ 2) ผลผลิตและคุณค่าของหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครที่ทำให้หลักสูตรนี้ยังคงเปิดสอนต่อมาได้จนถึงปัจจุบัน

การผลิตบัณฑิตอาสาสมัครตลอด 48 ปีที่ผ่านมา อยู่ภายใต้การดำเนินงานของหน่วยงาน 2 แห่งในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์คือ คณะเศรษฐศาสตร์และสำนักบัณฑิตอาสาสมัครซึ่งปัจจุบันเปลี่ยนชื่อเป็นวิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ในยุคเริ่มแรกระหว่างปีการศึกษา 2512-2517 หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครดำเนินการโดยคณะเศรษฐศาสตร์ผู้ที่ก่อตั้งหลักสูตรคือศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ คณบดีคณะเศรษฐศาสตร์ในขณะนั้น โดยใช้ชื่อว่า “โครงการประกาศนียบัตรอาสาสมัครขั้นบัณฑิต (ป.อ.บ.)” ต่อมาได้มีการแยกหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครออกจากคณะเศรษฐศาสตร์มาจัดตั้งเป็นสำนักบัณฑิตอาสาสมัครตั้งแต่วันที่ 3 มีนาคม 2518 จนกระทั่งอีก 40 ปีต่อมาจนถึงปัจจุบัน หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครเป็นหลักสูตรหนึ่งที่เปิดสอนภายใต้วิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์

บริบทของการก่อเกิด เติบโต และทวนกระแส

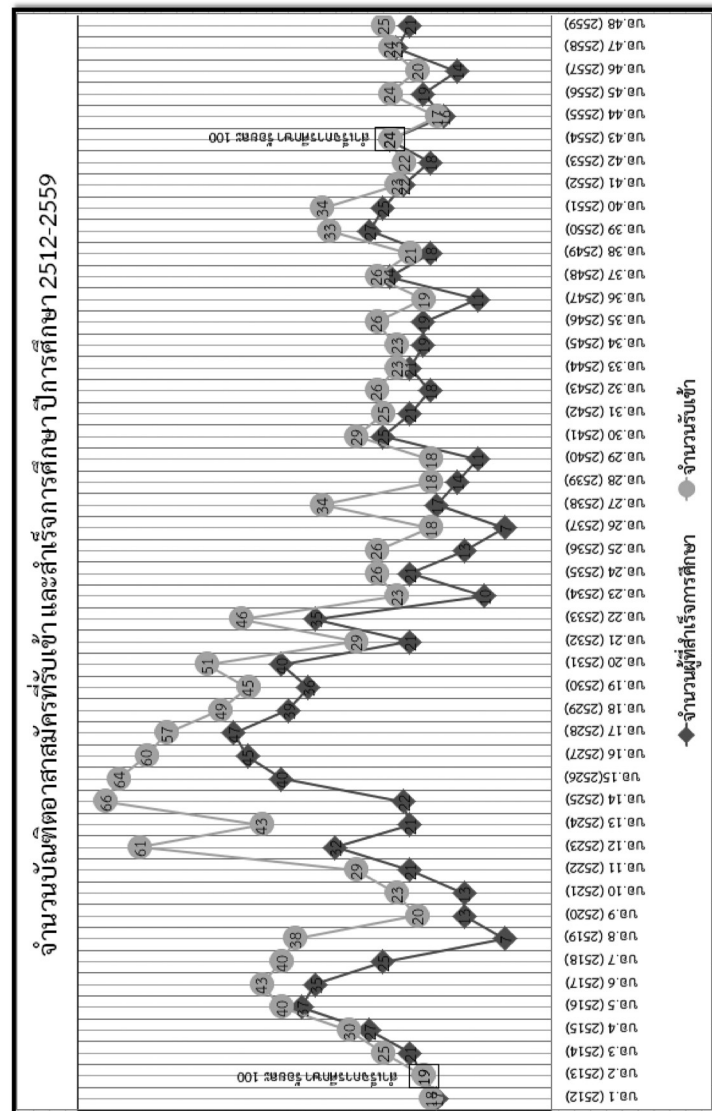
เมื่อศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ก่อตั้งโครงการประกาศนียบัตรอาสาสมัครชั้นบัณฑิตขึ้นในปี พ.ศ. 2512 สังคมไทยอยู่ภายใต้บริบทของแนวคิดการพัฒนาในทศวรรษ 2510 ซึ่งมุ่งเน้นความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ให้ความสำคัญกับการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ละเลยการพัฒนาภาคเกษตรในชนบท ในด้านโอกาสทางการศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ประสบความสำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยมาจากครอบครัวของคนในเมืองที่ไม่เคยรับรู้ถึงชีวิตและปัญหาของชนบท ภายใต้บริบทดังกล่าวของสังคมไทยในสมัยนั้นเป็นที่รับรู้กันว่า “อาจารย์ป๋วย” ก่อตั้งหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครเพื่อให้คนหนุ่มสาวที่เป็นบัณฑิตได้เรียนรู้ปัญหาของสังคมไทยผ่านการใช้ชีวิตและทำงานบริการชุมชนในชนบท โดยกำหนดให้บัณฑิตอาสาสมัครทุกคนต้องไปอาศัยอยู่กับครอบครัวของชาวชนบทพร้อมกับปฏิบัติงานบริการชุมชนหมู่บ้านละ 1 คนเป็นเวลาประมาณ 7 เดือน และเพื่อมิให้เป็นภาระด้านเศรษฐกิจของผู้ที่เข้ามาเรียน บัณฑิตอาสาสมัครทุกคนจะได้รับทุนการศึกษาจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยได้รับการยกเว้นค่าเล่าเรียนและได้รับเงินเดือนในระดับพออยู่พอกินอย่างประหยัด

อย่างไรก็ตาม ยังมีบริบทของสังคมไทยในมิติอื่นๆ ในช่วงของการก่อตั้งหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร ซึ่งอาจไม่เป็นที่รับรู้กัน กล่าวคือ ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก หนึ่งในผู้ร่วมก่อตั้งหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครได้ให้สัมภาษณ์แก่ผู้เขียนเมื่อปี 2547 ว่า หลังจากเสร็จสิ้นการศึกษาภาคสนามในชนบทเป็นเวลา 7 เดือนแล้ว หลักสูตรฯ กำหนดให้บัณฑิตอาสาสมัครทุกคนต้องเขียนสารนิพนธ์เกี่ยวกับชุมชน หรืองานที่ทำอยู่ในหมู่บ้านเพื่อรวบรวมความรู้เกี่ยวกับสังคมชนบทไทยและนำความรู้มาเสนอต่อมหาวิทยาลัยเพื่อผลักดันให้คณะต่างๆ ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรที่ตอบสนองต่อการแก้ปัญหาชนบท (นภาพร

อดิวนิชยพงศ์, 2552: 39) ทั้งนี้เนื่องจากสังคมไทยในช่วงทศวรรษ 2510 ขาดแคลนองค์ความรู้เกี่ยวกับชนบท ในขณะที่เดียวกัน หลักสูตรของคณะต่างๆ ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ไม่มีเนื้อหาที่ตอบสนองต่อการแก้ไขปัญหาของชนบท ทั้ง 2 ประการนี้จึงเป็นบริบทที่เกี่ยวข้องกับการก่อตั้งหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร และวัตถุประสงค์ของหลักสูตรไม่ใช่เพียงแค่มุ่งเน้นการพัฒนาบัณฑิตให้มีความเข้าใจปัญหาชนบทในระดับปัจเจกบุคคลเท่านั้น แต่ยังคาดหวังถึงขั้นให้บัณฑิตอาสาสมัครสร้างองค์ความรู้ด้านชนบทที่สามารถนำไปผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาของหลักสูตรในคณะต่างๆ อีกด้วย

ในปัจจุบันบริบทต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้นได้เปลี่ยนแปลงไปมากแล้ว ปัญหาในชนบทแม้ยังคงมีอยู่แต่ไม่ได้ทำให้ชนบทแตกต่างจากเมืองมากมายเหมือนในอดีต ลูกหลานคนชนบทจำนวนมากได้เรียนจบการศึกษาในระดับปริญญาตรีเช่นเดียวกับลูกหลานของคนในเมืองหลวงและเมืองใหญ่ งานวิชาการเกี่ยวกับชนบทมีอยู่มากมายมหาศาล และผู้บริหารของมหาวิทยาลัยเกือบทั้งหมดน่าจะเล็งคิดถึงเรื่องการสร้างหลักสูตรเพื่อไปแก้ปัญหาชนบทแล้ว แต่กลับต้องมาคิดเรื่องการสร้างหลักสูตรเพื่อหล่อเลี้ยงให้คณะสามารถพึ่งตัวเองทางการเงินได้อย่างมั่นคงและมั่นคง ท่ามกลางบริบทของสังคมไทยที่เปลี่ยนไปนี้ หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครดำเนินการมาได้อย่างไร ลำดับแรกผู้เขียนขอเสนอให้พิจารณาข้อมูลในตารางที่แสดงจำนวนบัณฑิตอาสาสมัครที่รับเข้าและสำเร็จการศึกษาตั้งแต่ปีแรกที่ก่อตั้งจนถึงปีการศึกษาปัจจุบันดังต่อไปนี้

ภาพจำนวนบัณฑิตอาสาสมัครที่รับเข้า และสำเร็จการศึกษาปีการศึกษา 2512-2559

ที่มา: นภาพร อติวานิชยพงศ์, 2552: 29-30 ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติม โดย ตัวนุสสติ จะมีจริง เมื่อวันที่ 10 สิงหาคม 2560

จากภาพข้างต้น จนถึงปีการศึกษา 2559 มีบัณฑิตจากมหาวิทยาลัยต่างๆ ได้รับการคัดเลือกเข้าศึกษาในหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครแล้วทั้งสิ้น 1,523 คน และมีผู้ที่สำเร็จการศึกษาแล้ว 1,091 คน รวม 48 รุ่น จำนวนผู้เข้าศึกษาและผู้สำเร็จการศึกษาบ่งบอกสถานการณ์และความนิยมของคนหนุ่มสาวในสังคมไทยต่อหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร ในช่วง 14 ปีหลังที่ผู้เขียนได้เข้ามาเป็นอาจารย์สอนในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครมีจำนวนผู้สมัครเรียนในแต่ละปีอยู่ที่ประมาณ 40-70 คน ซึ่งเมื่อผ่านกระบวนการคัดเลือกแล้วก็จะเหลือจำนวนผู้เข้าศึกษาประมาณ 20-30 คน อย่างไรก็ตาม จำนวนบัณฑิตอาสาสมัครในแต่ละช่วงเวลามีความผันแปรด้วยเหตุผลต่างๆ คือ

ในช่วง 2 ปีแรกของการก่อตั้ง จำนวนผู้เข้าศึกษาและสำเร็จการศึกษาเกือบไม่แตกต่างกันคือ 17-19 คนหลังจากนั้นเป็นช่วงที่นักศึกษามีบทบาทสูงในการเคลื่อนไหวประเด็นทางสังคมและการเมืองคือในช่วงก่อนและหลัง 14 ตุลาคม 2516 ตั้งแต่ปีการศึกษา 2514-2519 จำนวนผู้เข้าศึกษาในหลักสูตรก็เพิ่มตามด้วย แต่มีข้อสังเกตคือในปีการศึกษา 2518-2519 สัดส่วนของบัณฑิตที่จบการศึกษาลดลงอย่างมากเหลือร้อยละ 62.5 และ 18.4 ของผู้เข้าศึกษาทั้งหมด ทั้งนี้เนื่องจากสถานการณ์ทางการเมืองที่คุกคามบัณฑิตอาสาสมัครในช่วงของการปฏิบัติงานภาคสนามในชนบทช่วงก่อนและหลังเกิดรัฐประหารนองเลือด 6 ตุลาคม 2519 และยังส่งผลให้จำนวนผู้เข้าศึกษาลดลงเกือบครึ่งหนึ่งในอีก 2 ปีการศึกษาต่อมา

เมื่อบรรยากาศทางการเมืองคลี่คลายไปในทางที่ดีขึ้น พร้อมกับที่ขบวนการเคลื่อนไหวของนักศึกษามีบทบาทน้อยลงแต่เกิดขบวนการเคลื่อนไหวใหม่ของคนหนุ่มสาวขึ้นมาแทนที่คือ การเติบโตขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานอยู่ทั้งในชนบทและในเมือง ดังจะเห็นได้จากการก่อตั้งโครงการอาสาสมัครเพื่อสังคมในปี พ.ศ. 2523 ซึ่งต่อมาได้พัฒนาเป็นมูลนิธิ

อาสาสมัครเพื่อสังคม เพื่อรับสมัครผู้สำเร็จการศึกษาในระดับปริญญาตรีไปทำงานด้านการพัฒนาสังคมในองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ ที่เกิดขึ้นมากมายในช่วงทศวรรษ 2520 (จตุรงค์ บุญยรัตนสุนทร, 2542: 72-80) กระแสดังกล่าวส่งผลให้ผู้ต้องการศึกษาในหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครเพิ่มขึ้นด้วย นอกจากนี้ในระหว่างปีการศึกษา 2526-2536 สำนักบัณฑิตอาสาสมัครได้ทำความเข้าใจกับกองบัญชาการตำรวจตระเวนชายแดนเพื่อผลิตบุคลากรปฏิบัติงานด้านพัฒนา ทำให้มีการส่งตำรวจตระเวนชายแดนมาศึกษาในหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครรุ่นละหลายคนในช่วงเวลาดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าในยุคสมัยหนึ่งหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครไม่เพียงได้รับความสนใจจากคนหนุ่มสาวที่ต้องการเรียนรู้และทำงานกับชุมชนในชนบท แม้กระทั่งหน่วยงานของรัฐอย่างตำรวจตระเวนชายแดนก็ยังเห็นว่าหลักสูตรมีประโยชน์ต่อการพัฒนาคนขององค์กรตัวเองเพื่อไปทำงานกับชาวบ้านในชุมชน

ในช่วงหลังปีการศึกษา 2536 จนถึง 2559 จำนวนผู้เข้าศึกษาอยู่ที่ 17-34 คน โดยมีผู้สำเร็จการศึกษาอยู่ในอัตราส่วนร้อยละ 38.9 ถึง 100 ซึ่งในช่วง 20 กว่าปีมานี้มหาวิทยาลัยของรัฐทุกแห่งเริ่มเข้าสู่ยุคที่ถูกเรียกร้องให้ “เลี้ยงตัวเอง” ผลก็คือทุกมหาวิทยาลัยรวมทั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ต้องเปิดหลักสูตรที่มีรายได้มากกว่าค่าใช้จ่าย ซึ่งหมายถึงต้องเป็นหลักสูตรที่สามารถเก็บค่าเล่าเรียนในอัตราสูง ไม่ใช่ให้รัฐบาลอุดหนุนเหมือนในอดีตที่ผ่านมา ผู้ปกครองของนักศึกษาที่จะยอมจ่ายค่าเล่าเรียนแพงๆ ให้ลูกหลานก็ย่อมต้องคำนึงถึงความคุ้มค่าที่เมื่อส่งบุตรหลานมาเรียนสำเร็จแล้วต้องมีความทำที่มีรายได้สูง หรือมีความมั่นคงและมีเกียรติในสังคม

หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครจึงกลายเป็นหลักสูตรที่ทวนกระแสค่านิยมทางการศึกษาในยุคปัจจุบันไปโดยปริยาย เพราะนอกจากไม่สามารถเลี้ยงตัวเองได้แล้ว ยังต้องพึ่งการสนับสนุนงบประมาณจากมหาวิทยาลัยทั้งหมด เมื่อเรียนจบแล้ว ไม่ได้มีงานที่มีรายได้สูงหรือมีความมั่นคงรออยู่

อีกทั้งไม่สามารถวัดความคุ้มค่าของการผลิตบัณฑิตด้วยตัวชี้วัดที่ชัดเจนเหมือนหลักสูตรวิชาชีพอื่นๆ ด้วยเหตุนี้หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครเริ่มถูกตั้งคำถามจากผู้บริหารมหาวิทยาลัยมากขึ้นทุกปีว่าสมควรจะดำรงอยู่ต่อไปหรือไม่? กระแสการยุบเลิกสำนักบัณฑิตอาสาสมัครเริ่มดังมากขึ้นจนกระทั่งในช่วงต้นปี 2555 คณะกรรมการสภามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้มีการประชุมในวาระเกี่ยวกับการปรับโครงสร้างหน่วยงานของมหาวิทยาลัยซึ่งได้มีการมีการผู้ทรงคุณวุฒินอกท่านหนึ่ง ได้กล่าวว่าในปัจจุบันบทบาทของสำนักบัณฑิตอาสาสมัครในด้านจัดการศึกษาซ้ำซ้อนกับหน่วยงานอื่นในมหาวิทยาลัย สมควรที่จะถูกยุบรวมกับหน่วยงานอื่น (เนภาพร อติวานิชยพงศ์, 2557: 16) ความหมายก็คือหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครไม่ได้มีคุณค่าแตกต่างจากหลักสูตรอื่นๆ ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อีกต่อไปในสายตาของผู้บริหารมหาวิทยาลัยบางท่านในขณะนั้น

กล่าวโดยสรุป หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครก่อตั้งขึ้นภายใต้บริบทของสังคมไทยที่มีปัญหาความเหลื่อมล้ำระหว่างภาคเมืองกับภาคชนบท อันเนื่องมาจากนโยบายการพัฒนาประเทศในช่วงหลังทศวรรษ 2500 หลักสูตรฯ ได้ถูกพัฒนาขึ้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและกระแสความนิยมต่อการทำงานพัฒนาสังคม ที่มีผลกระทบต่อจำนวนผู้เรียน นอกจากนี้ทิศทางการพัฒนาการศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยเพื่อตอบสนองต่อตลาดแรงงานและค่านิยมในการประกอบอาชีพของคนหนุ่มสาวในปัจจุบัน ตลอดจนความจำเป็นที่ต้องพึ่งตัวเองทางการเงินมากขึ้นของมหาวิทยาลัยของรัฐ ได้ทำให้หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครกลายเป็นหลักสูตรทวนกระแสที่เป็นทางเลือกหนึ่งของบัณฑิตจากร่วมมหาวิทยาลัยบางกลุ่ม

ผลลัพธ์และคุณค่าของหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร

หลังจากถูกวิพากษ์วิจารณ์โดยกรรมการสภามหาวิทยาลัย หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครและสำนักบัณฑิตอาสาสมัครไม่ได้ถูกยุบเพื่อควบรวมกับคณะอื่นในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ แต่ยังคงดำเนินการต่อมาภายใต้วิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ เมื่อถามว่าหลักสูตรนี้ได้สร้างอะไรบ้างให้กับสังคมไทย? ในช่วงเวลาเกือบ 1 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีงานศึกษาของสำนักบัณฑิตอาสาสมัครและวิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ที่ประเมินผลผลิตและคุณค่าของหลักสูตรเอาไว้ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเด็นคือ 1) คุณค่าต่อผู้เรียน 2) คุณค่าต่อชุมชนและองค์กรที่รับบัณฑิตอาสาสมัครไปปฏิบัติงานภาคสนาม และ 3) องค์กรความรู้ที่ได้จากงานวิจัยก่อนสำเร็จการศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัคร

1) คุณค่าต่อผู้เรียน

จากการสำรวจความเห็นของบัณฑิตอาสาสมัครที่เข้าศึกษา ระหว่างปีการศึกษา 2535-2548 จำนวน 181 คนพบว่า บัณฑิตอาสาสมัครคิดว่าตัวเองได้รับประโยชน์อย่างมากจากการได้ไปเรียนรู้ในชนบทตลอดเวลาประมาณ 7 เดือนของการศึกษาภาคสนามโดยได้นำสิ่งที่เรียนรู้มาใช้ในการปรับตัวและการวางแผนการใช้ชีวิตหลังจบการศึกษา (สฤณา บัณฑิตรัตน์, 2551: 60-65) ซึ่งสอดคล้องกับคำให้สัมภาษณ์ของศิษย์เก่าบัณฑิตอาสาสมัครคนหนึ่งที่ทำให้ความเห็นว่าการใช้ชีวิตในชนบทช่วงปฏิบัติงานภาคสนามช่วยลดความมีตัวตนของตนเอง ทำให้เห็นศักดิ์ศรีและคุณค่าความเป็นมนุษย์ของผู้อื่นและทำให้เขาตัดสินใจเลือกทำงานสายพัฒนาสังคมในองค์กรพัฒนาเอกชนอยู่หลายปี เช่นเดียวกับบัณฑิตอาสาสมัครอีกคนหนึ่ง ซึ่งได้เลือกทำงานสายพัฒนาสังคมในหน่วยงานราชการแห่งหนึ่ง โดยเธอให้ความเห็นว่าการได้เรียนในหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครทำให้เธอมีวิธีคิดที่คำนึงถึงส่วนรวม

ก่อนส่วนตัวในการทำงานให้กับองค์กรที่สังกัดอยู่ (นภาพร อติวานิชยพงศ์, 2552: 45)

หากถามว่าหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครผลิตบัณฑิตไปทำงานอาชีพอะไรและทำประโยชน์อะไรให้กับสังคมบ้าง? เรื่องดังกล่าวไม่ได้มีการสำรวจอย่างชัดเจนแต่จากข้อมูลเท่าที่ปรากฏพบว่า บัณฑิตอาสาสมัครประกอบอาชีพหลากหลายทุกสาขาและในบรรดาศิษย์เก่าเหล่านี้ มีจำนวนหนึ่งซึ่งมีชื่อเสียงเป็นที่ปรากฏในแวดวงของอาชีพนั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นอาจารย์หรือผู้บริหารของมหาวิทยาลัย นักพัฒนา นักการเมือง ฯลฯ (สุรัสวดี หนูณพนธ์ และคณะ, 2559: 62, 64)

ต่อคำถามที่ว่า “หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครควรผลิตบัณฑิตไปทำงานอะไร?” แนวทางแรกคือเป็นไปตามวัตถุประสงค์ดั้งเดิมตั้งแต่ก่อตั้งหลักสูตร ที่ไม่เจาะจงว่าบัณฑิตอาสาสมัครต้องไปประกอบอาชีพอะไรขอเพียงให้ได้นำจิตสำนึกอาสาสมัคร ความรู้ และประสบการณ์ที่ได้จากการเรียนไปใช้ในการประกอบการทำงานอาชีพของตนเองเท่านั้น ส่วนอีกแนวทางหนึ่งเห็นว่าหลักสูตรควรมุ่งให้บัณฑิตอาสาสมัครได้ประกอบอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการทำงานพัฒนาสังคม ซึ่งในปัจจุบันมีพื้นที่หลากหลายมากขึ้นไม่ว่าจะเป็นงานในองค์กรพัฒนาเอกชน งานในส่วนราชการ และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หรืองานธุรกิจเพื่อสังคมของบริษัทเอกชนและรัฐวิสาหกิจขนาดใหญ่ หรือแม้แต่การทำโครงการเพื่อสังคมอย่างอิสระ เพื่อให้หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครมีแนวทางที่ชัดเจนขึ้นในการกำหนดเนื้อหาและวิธีการศึกษาสำหรับการผลิตบัณฑิต

2) คุณค่าต่อชุมชนและองค์กรปฏิบัติงานภาคสนาม

การศึกษาภาคสนามถือเป็นส่วนที่สำคัญที่สุดของหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร และเป็นอัตลักษณ์ที่ทำให้หลักสูตรนี้แตกต่างจากหลักสูตรอื่นๆ ในมหาวิทยาลัย รวมถึงผู้ที่ตัดสินใจเข้ามาเรียนส่วนใหญ่ก็เนื่องจาก

ความสนใจที่จะได้ไปเรียนรู้ในชนบท ซึ่งเงื่อนไขที่ทำให้สามารถจัดการศึกษาภาคสนามได้ไม่ได้อยู่ที่มหาวิทยาลัย แต่เป็นองค์กรในภาคสนามที่ยินดีรับบัณฑิตอาสาสมัครไปเรียนรู้และปฏิบัติงานให้กับชุมชนโดยมีผู้ปฏิบัติงานขององค์กรทำหน้าที่เสมือนหนึ่งเป็นที่เลี้ยงและครูที่คอยให้คำแนะนำอย่างใกล้ชิด เหตุใดตลอดเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมายังคงมีองค์กรในพื้นที่ชนบทที่ยอมรับการะดังกล่าวเพื่อให้บัณฑิตอาสาสมัครได้มีพื้นที่ในการปฏิบัติงานภาคสนามเป็นเวลาเกือบ 7 เดือน?

จากการจัดเวทีเสวนา 40 ปีบัณฑิตอาสาสมัครเมื่อวันที่ 17 มีนาคม 2552 ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์รังสิต มีผู้แทนจากองค์กรปฏิบัติงานในพื้นที่ภาคสนามของบัณฑิตอาสาสมัครได้อภิปรายถึงประโยชน์ที่องค์กรได้รับการมีบัณฑิตอาสาสมัครไปร่วมทำงานอยู่ด้วยดังนี้คือ (นภาพร อติวานิชยพงศ์, 2552: 46-48)

(1) เป็นการแบ่งเบาภาระขององค์กร กรณีนี้หมายถึงบัณฑิตอาสาสมัครที่ไปปฏิบัติงานภาคสนามในองค์กรที่มีความขาดแคลนบุคลากร เช่นในโรงเรียนของศูนย์การเรียนรู้ชุมชนแม่ฟ้าหลวงและองค์กรพัฒนาอื่นๆ

(2) ช่วยสร้างบรรยากาศใหม่ๆ ในองค์กรและชุมชนในกรณีที่บัณฑิตอาสาสมัครเป็นผู้มีความกระตือรือร้น มีการนำเสนอเทคนิควิธีการใหม่ๆ ในการทำงาน ได้ช่วยให้บุคลากรที่ทำงานอยู่เดิมรวมถึงชาวบ้านในชุมชนได้เรียนรู้วิถีคิดและวิธีการทำงานแบบใหม่

(3) ช่วยตรวจสอบการทำงานขององค์กร เนื่องจากบัณฑิตอาสาสมัครมักมีข้อวิจารณ์การทำงานขององค์กร ซึ่งได้สะท้อนความคิดเห็นให้องค์กรได้รับรู้โดยผ่านการพูดคุยในรูปแบบต่างๆ

ในช่วงเวลาหลายปีที่ผ่านมากระแสความคิดเรื่องชนบทเปลี่ยนไปทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม ซึ่งส่งผลให้หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครได้มีการปรับเปลี่ยนหลักเกณฑ์ในการคัดเลือกพื้นที่ภาคสนามที่เหมาะสมกับ

การปฏิบัติงานของบัณฑิตอาสาสมัคร เพื่อให้ได้เรียนรู้ความเปลี่ยนแปลงในชนบทและฝึกฝนตนเองสำหรับการทำงานในชนบทในยุคสมัยปัจจุบันที่มีปัญหาซับซ้อน ลักษณะของพื้นที่ปฏิบัติงานในระยะ 2-3 ปีที่ผ่านมาคือ มีทั้งพื้นที่แบบเดิมที่เน้นชุมชนที่ยังคงมีความเป็นชนบทที่ห่างไกลเทคโนโลยีและความเจริญทางด้านวัตถุในระดับหนึ่งเช่น ชุมชนชาติพันธุ์บนที่สูงในภาคเหนือ ซึ่งโดยส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่มีความสงบและไม่ค่อยมีปัญหาความขัดแย้งภายในชุมชนมากนัก และพื้นที่แบบใหม่ในชุมชนที่มีความขัดแย้งในเรื่องสิทธิชุมชน และการบริหารจัดการทรัพยากรโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน รวมถึงพื้นที่ซึ่งคนในชุมชนมีความแตกต่างอย่างมากด้านชาติพันธุ์ เช่น แรงงานข้ามชาติ คนพลัดถิ่น คนไร้สัญชาติ และพื้นที่ซึ่งมีองค์กรหรือสถาบันที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ในชุมชน เช่น กองทุนสวัสดิการชุมชน สภาองค์กรชุมชน เป็นต้น

การปฏิบัติงานในพื้นที่แบบใหม่ ซึ่งเป็นพื้นที่กึ่งชนบท กึ่งเมือง และมีปัญหาความขัดแย้งที่ซับซ้อนแม้ว่าองค์กรปฏิบัติงานภาคสนามจะมีความพึงพอใจและรู้สึกที่ตนเองได้รับประโยชน์จากบัณฑิตอาสาสมัคร ไม่ต่างจากองค์กรในพื้นที่แบบเดิม แต่ปัญหาที่ท้าทาย คือบัณฑิตอาสาสมัครต้องมีความรู้และทักษะที่สูงกว่าการไปปฏิบัติงานในพื้นที่แบบเดิม เพื่อให้สามารถรับมือกับสถานการณ์ที่ซับซ้อนและทำงานร่วมกับแกนนำชุมชนซึ่งมีประสบการณ์ จากการผ่านเวทีฝึกฝน ทำมกลางสถานการณ์ความขัดแย้งที่พวกเขาต้องเผชิญมาเป็นเวลาหลายปีก่อนที่บัณฑิตอาสาสมัครจะเดินทางไปถึง

(3) องค์ความรู้

งานวิจัยของบัณฑิตอาสาสมัครมีชื่อเรียกแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลา กล่าวคือในช่วงปีการศึกษา 2512-2552 เรียกว่า “สารนิพนธ์”

ต่อมาในช่วงปีการศึกษา 2553-2557 เรียกว่า “การค้นคว้าอิสระ” และตั้งแต่ปีการศึกษา 2558 จนถึงปัจจุบันเรียกว่า “การวิจัยเฉพาะเรื่อง” แต่มีความหมายเหมือนกัน คือเป็นรายงานวิจัยที่รวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลจากการศึกษาชุมชน และการปฏิบัติงานโครงการอาสาสมัครเป็นเวลาเกือบ 7 เดือนของบัณฑิตอาสาสมัครภายใต้การให้คำปรึกษาของอาจารย์ที่ปรึกษา และต้องผ่านกระบวนการประเมินผลโดยคณะกรรมการสอบ 3 คนรวมอาจารย์ที่ปรึกษาในลักษณะคล้ายการสอบวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท เมื่อสอบผ่านแล้วจึงจะถือว่าสำเร็จการศึกษาโดยสมบูรณ์ และได้รับประกาศนียบัตรตามระเบียบของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ข้อมูลต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในงานวิจัยของบัณฑิตอาสาสมัคร ไม่ว่าจะเป็นถูกเรียกว่าอะไรก็ตามถือได้ว่าเป็นภาพสะท้อนของสังคมชนบทในยุคนั้นๆ อย่างน้อยก็ในพื้นที่ซึ่งบัณฑิตอาสาสมัครปฏิบัติงานภาคสนามอยู่

ในปัจจุบันมีองค์ความรู้เรื่องชนบทเกิดขึ้นมากมาย รวมถึงแนวคิดใหม่ ๆ ในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงของชนบท แนวคิดหนึ่งของนักวิชาการตะวันตกที่ได้รับความนิยมรับจากนักวิชาการไทย คือการอธิบายว่าสังคมชนบทส่วนใหญ่ในปัจจุบันซึ่งอยู่ภายใต้ความล้มเหลวของแนวคิดเรื่องการพัฒนาไม่สามารถอธิบายด้วยแนวคิดคู่ตรงข้ามในแบบเก่า เช่นความเป็นชนบท-เมือง ความทันสมัย-ดั้งเดิม สังคมชาวนา-ไม่ใช่ชาวนา และสังคมชนบท-เมือง ในลักษณะที่ไม่ใช่ทั้งสังคมสมัยใหม่ หรือสังคมแบบดั้งเดิม (Kervney, 1996: 3-4, 116) นอกจากนี้ ชนบทในปัจจุบันยังแตกต่างจากอดีตอย่างมาก ทั้งในเรื่องความซับซ้อนของการผลิต วิถีชีวิตประจำวัน แต่คนในเมืองยังคงบริโภคความเป็นชนบทด้วยทัศนคติแบบเดิม ๆ ในด้านทิวทัศน์ บรรยากาศ วัฒนธรรม ฯลฯ ในขณะที่ตัวชนบทยังถูกชุดรีดโดยชนชั้นนำทางการเมืองและรัฐ เนื่องจากชนบทยังเป็นแหล่งผลิตอาหารและทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญอยู่ (Woods, 2011: 92-93, 248)

งานศึกษา ของนักวิชาการไทยในช่วงหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา มีหลายเรื่องที่ได้้นำแนวคิดใหม่ๆ ที่แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในชนบท ซึ่งทำให้ชนบทในปัจจุบันแตกต่างจากอดีตเมื่อ 30 ปีมาแล้วอย่างมากวิธีคิดทางการเมืองและบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม เช่น งานของอานันท์ กาญจนพันธ์ (2554) งานของสมชัย ภัทรธนานันท์ (2555) รายงานวิจัย ในชุดโครงการทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย (อังกษิชาติ สกิตินิรามย์ และคณะ, 2556) และชุดโครงการวิจัยของอรรถจักร สัตยานุรักษ์ (2559) งานเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงการหวนกลับมาให้ความสำคัญกับการศึกษา ชนบทด้วยแนวคิดทางทฤษฎีใหม่ๆ ซึ่งส่วนหนึ่งน่าจะมาจากแรงกระตุ้นทางการเมืองจากเหตุการณ์ความขัดแย้งและแบ่งขั้วทางการเมืองในสังคมไทยในระยะ 10 กว่าปีที่ผ่านมา ซึ่งมีชนบทเป็นตัวแสดงที่สำคัญ ก่อให้เกิดความพยายามในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงของชนบทไทยทั้งในทางเศรษฐกิจและความคิดทางการเมืองของคนชนบท เพื่อตอบโต้แนวคิดของคนส่วนใหญ่ที่ยังมองชนบทด้วยภาพเดิมๆ

งานวิจัยของบัณฑิตอาสาสมัครได้ให้ภาพชนบทไทยในยุคปัจจุบันที่เหมือนหรือแตกต่างจากงานของนักวิชาการเหล่านี้บ้างไหม? ผู้เขียนและนักวิจัยอีก 2 ท่านได้ศึกษาสารนิพนธ์ และงานค้นคว้าอิสระของบัณฑิตอาสาสมัครในระหว่างปีการศึกษา 2546-2555 รวม 85 เรื่องประกอบด้วยงานของบัณฑิตอาสาสมัครที่ปฏิบัติงานภาคสนามในภาคอีสาน 42 เรื่อง ภาคกลาง 22 เรื่องและภาคใต้ 21 เรื่อง (นภาพร อติวานิชยพงศ์ และคณะ, 2557) ได้ข้อสรุปเกี่ยวกับองค์ความรู้ของบัณฑิตอาสาสมัครในเรื่องชนบทไทยในยุคสมัยปัจจุบันดังนี้คือ (นภาพร อติวานิชยพงศ์, 2559: 16-27)

(1) ชนบทไทยเป็นที่รวมของคนหลายเชื้อชาติเผ่าพันธุ์รวมถึงผู้ที่ถูกเรียกว่า “ชาวไทยพลัดถิ่น” ซึ่งไม่มีบัตรประชาชนไทย คนเหล่านี้ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันและได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้วัฒนธรรมซึ่งกันและกัน แม้ในกลุ่มที่ถือว่า

มีการปฏิบัติในวัฒนธรรมของตนเองอย่างเคร่งครัด เช่นชาวไทยมุสลิม การศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัครเรื่องหนึ่งก็ได้สะท้อนให้เห็นว่าในหมู่บ้าน แห่งหนึ่งในจังหวัดพังงา มีการอยู่ร่วมกันของชาวไทยพุทธและมุสลิม โดยมีการแต่งงานข้ามศาสนา และเปลี่ยนจากการนับถือศาสนาอิสลามเป็นศาสนา พุทธโดยไม่ถูกขับไล่หรือต่อต้านจากชุมชนมุสลิม (ริดวาน ดาหะมิ, 2531)

วัฒนธรรมของชาวอีสานที่เป็นแรงงานอพยพมาตั้งรกรากใน ภาคใต้ มีการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับวัฒนธรรมของชาวใต้ แต่ไม่ทิ้งอัตลักษณ์ เดิมของคนอีสาน ดังที่บัณฑิตอาสาสมัครคนหนึ่งตั้งชื่องานค้นคว้าอิสระของ เธอว่า “ปั้นข้าวเหนียวในถิ่นสะตอ” โดยเธอได้สะท้อนถึงการเปลี่ยนวิถี วัฒนธรรมของชาวนาอีสานมาเป็นชาวนาภาคใต้ ที่ยังคงนั่งข้าวเหนียวรับประทานกับสะตोजิ้ม น้ำพริก เรียนรู้การพูดภาษาภาคใต้ แต่ไม่ทิ้งประเพณี การจุดบั้งไฟ การสร้างบ้านใต้ถุนสูงแบบอีสานและสร้างขนาในสวนเช่นเดียวกับเถียงนาในหมู่บ้านอีสาน (มัญชิรวรัตน์ เอกศักดิ์ศิริ, 2556)

(2) ชนบทไทยเข้าสู่ความเป็นสังคมสมัยใหม่ผ่านความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตการทำมาหากินและการใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยในการ สื่อสารและการทำนา (อัฐพร ฤทธิชาติ, 2556) คนในหมู่บ้านมีอาชีพ หลากหลายแม้ว่าจะไม่ได้อพยพไปนอกหมู่บ้าน ไม่ใช่เพียงแค่การทำ เกษตรหรือเป็นแรงงานรับจ้างทั่วไปในชุมชนเหมือนในอดีต (นภาพร อติวานิชยพงศ์, 2557)

อย่างไรก็ตาม งานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัครส่วนหนึ่งสะท้อน ผลกระทบด้านลบของความทันสมัยที่เข้าสู่ชนบท เช่นเดียวกับงานในอดีต ก่อนหน้านี้ เช่น วิถีชีวิตสมัยใหม่ทำให้เยาวชนรุ่นใหม่ลืมนึกเหง้าของตนเอง ความผูกพันระหว่างคนกับปามีน้อยลง (นภาพร อติวานิชยพงศ์, 2559: 25-26) ธุรกิจการท่องเที่ยวได้ทำลายวัฒนธรรมชุมชน สิ่งแวดล้อม และสร้าง ความเหลื่อมล้ำในชุมชน (วรรณธิดา สายพิมพ์, 2556)

ภาพสะท้อนด้านลบของความเป็นสมัยใหม่ในชนบทส่วนหนึ่งเกิดจากปรากฏการณ์จริงที่เกิดขึ้นในชุมชนที่บัณฑิตอาสาสมัครไปปฏิบัติงานภาคสนาม อีกส่วนหนึ่งอาจเกิดจากความรู้สึกของบัณฑิตอาสาสมัครที่ยังคงให้คุณค่าและประทับใจต่อ “ความเป็นชนบท” ในแบบเดิม กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือบัณฑิตอาสาสมัครยังยินดีที่จะบริโภควรรณความเป็นชนบทแบบเดิม ๆ เหมือนที่นักวิชาการตะวันตกท่านหนึ่งได้กล่าวไว้มากกว่าการยอมรับชนบทที่เปลี่ยนไปซึ่งมองเห็นอยู่ตรงหน้า

(3) ชนบทไทยเข้าสู่ความทันสมัยแต่ยังสืบทอดวัฒนธรรม และอัตลักษณ์แบบดั้งเดิมในหลายด้านสังคมชนบทจึงมีความซับซ้อนที่ไม่อาจสรุปได้ง่าย ๆ ว่าเป็นสังคมสมัยใหม่เหมือนกับสังคมเมือง แต่ก็ไม่ใช่สังคมชนบทแบบดั้งเดิมที่เป็นคู่ตรงข้ามกับสังคมเมือง

งานวิจัยของบัณฑิตอาสาสมัครสะท้อนให้เห็นว่าหมู่บ้านชาวอีสานจำนวนมากยังมีประเพณีการทำบุญประจำเดือนในรอบ 1 ปีที่เรียกว่า “ฮีตสิบสอง” แม้ว่าบางหมู่บ้านจะปฏิบัติไม่ครบ 12 ฮีต แต่มีการทำบุญตามประเพณีสมัยใหม่เข้ามาแทนที่เช่นทำบุญวันขึ้นปีใหม่สากลในวันที่ 31 ธันวาคมหรือ 1 มกราคม แทนการทำบุญเข้ากรรม และบุญคุณลานในเดือนอ้ายและเดือนยี่ ประเพณีการทำบุญถูกนำมาปรับใช้กับวิถีชีวิตสมัยใหม่ได้อย่างกลมกลืนเช่น การทำบุญฐานในเดือนสิบสอง แสดงถึงความมีหน้ามีตาของหมู่บ้านที่สมาชิกซึ่งไปทำงานต่างถิ่นจะระดมเงินก้อนโตกลับมาพัฒนาวัดประจำหมู่บ้าน

การมีทรัพยากรธรรมชาติที่ถึงแม้จะไม่อุดมสมบูรณ์เท่าในอดีตแต่ปัจจุบันก็ยังมีมากพอที่จะให้ชาวบ้านในชุมชนได้พึ่งพิงใช้เป็นอาหารและยารักษาโรคได้ ทั้งทรัพยากรที่หาได้จากทะเล แม่น้ำ ป่าชายเลน และป่าชุมชน พร้อมกับการต่อสู้เพื่อให้ได้อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่เดิม ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ดังกรณีการสร้างอัตลักษณ์ “ชาวโผล่ผู้รักษาป่า” ของชาวกะเหรี่ยงโปว์แห่งป่าทุ่งใหญ่นเรศวร ในเขตจังหวัดกาญจนบุรีเพื่อแสดงให้เห็น

เห็นว่าชุมชนกะเหรี่ยงแห่งนี้เป็นผู้อนุรักษ์ป่า และมีสิทธิในการอยู่อาศัย โดยไม่ต้องถูกอพยพออกจากเขตป่าอนุรักษ์ (พุทธดี ลิขิตวิระ, 2554) เช่นเดียวกับชาวท่าชะะ จังหวัดชุมพรที่ต้องต่อสู้เพื่อรักษาที่ดินทำกินอันอุดมสมบูรณ์ไว้จากโครงการก่อสร้างสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ (สัจจพงษ์ สารวงศ์, 2559)

การที่ยังมีชาวบ้านในชุมชนยอมรับบัณฑิตอาสาสมัครไปอยู่อาศัยด้วยเป็นเวลาเกือบ 7 เดือนถือเป็นวัฒนธรรมของคนชนบทอย่างหนึ่งที่แตกต่างจากคนเมืองซึ่งไม่มีทางที่จะรับคนแปลกหน้าที่ไม่ใช่ญาติมาอยู่อาศัยด้วย โดยไม่ได้รับค่าตอบแทน บัณฑิตอาสาสมัครเองก็มักจะบอกเล่าถึงความประทับใจต่อความมีน้ำใจของชาวบ้านในหมู่บ้าน การที่บัณฑิตอาสาสมัครสามารถไปรับประทานอาหาร หรือนอนค้างบ้านชาวบ้านในหมู่บ้านนอกเหนือจากบ้านที่ตนเองพักอาศัย และยังได้รับการปฏิบัติเหมือนลูกหลานถือว่าเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมของคนชนบทที่ยังคงอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยของชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งเป็นเสน่ห์ที่สำคัญประการหนึ่งของชนบทปัจจุบันที่สร้างความประทับใจให้แก่บัณฑิตอาสาสมัครแต่ละรุ่นหลังผ่านการศึกษามาพอสมควร

โดยสรุปแล้วงานวิจัยของบัณฑิตอาสาสมัคร อาจไม่ได้มีบทบาทในการสร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับชนบทไทยมากนักเนื่องจากในปัจจุบันบทบาทดังกล่าวมีนักวิชาการ และนักศึกษาในระดับมหาบัณฑิตและดุษฎีบัณฑิตของหลักสูตรต่าง ๆ ทำหน้าที่อยู่มากแล้ว แต่คุณค่าของงานวิจัยน่าจะอยู่ที่การเป็นแบบฝึกหัดชิ้นใหญ่ในการฝึกฝนทักษะการทำงานวิชาการที่จะสร้างบัณฑิตอาสาสมัครให้สามารถเป็นนักวิจัยชุมชนที่ดีได้ และเป็นแหล่งข้อมูลสำหรับผู้สนใจงานศึกษาที่ถนัดกรองมาจากประสบการณ์ตรงของผู้วิจัยที่รวบรวมข้อมูลระดับปฐมภูมิจากการอยู่ในภาคสนามยาวนานถึง 7 เดือน

บทสรุป: การดำรงอยู่ของหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครในปัจจุบัน

เมื่อย้อนกลับไปสู่คำถามที่ตั้งไว้ตั้งแต่แรกคือเหตุใดหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จึงสามารถยืนยาวมาได้เกือบตั้งกึ่งทศวรรษในขณะที่บางคนอาจมองว่าเป็นหลักสูตรที่พ้นยุคพ้นสมัยไปแล้ว ในเรื่องนี้ผู้เขียนคิดว่ามีองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของหลักสูตรอยู่ 3 ด้านคือ

- 1) องค์ประกอบด้านผู้เรียน
- 2) องค์ประกอบด้านพื้นที่ปฏิบัติงานภาคสนาม
- 3) องค์ประกอบด้านผู้จัดการศึกษา

1) องค์ประกอบด้านผู้เรียน

ในแต่ละปีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์สามารถรับผู้เข้าเรียนในหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครได้ประมาณ 30 คน ภายใต้ข้อจำกัดด้านงบประมาณเนื่องจากเป็นหลักสูตรที่มหาวิทยาลัยต้องการให้ทุนการศึกษาแก่ผู้เรียนทุกคน ข้อมูลจากบัณฑิตศึกษา 2546 จนถึงปัจจุบันมีผู้สมัครสอบคัดเลือกปีละ 40-60 คนและมีการรับนักศึกษาในระบบพิเศษอีกปีละไม่เกิน 10 คนโดยเปิดโอกาสให้มหาวิทยาลัยในส่วนภูมิภาคสามารถคัดเลือกนักศึกษามาเรียนได้มหาวิทยาลัยละไม่เกิน 1 คน

อย่างไรก็ตามตั้งแต่ปีการศึกษา 2546 เป็นต้นมาโดยส่วนใหญ่แล้วมีผู้เข้าเรียนไม่ครบ 30 คน เนื่องจากมีการสละสิทธิ์ด้วยเหตุผลต่างๆ เช่นได้งานทำ ผู้ปกครองไม่ยินยอมให้มาเรียนหรือเกิดความลังเลไม่แน่ใจสำหรับผู้ที่ดีดสนใจเข้ามาเรียนในแต่ละรุ่นก็จะมีผู้ไม่จบการศึกษา มากบ้าง น้อยบ้าง ส่วนหนึ่งที่ดีดสนใจลาออกก่อนไปปฏิบัติงานภาคสนาม เนื่องจากพบว่าหลักสูตรนี้ไม่เหมาะสมกับตัวเอง บางส่วนลาออกระหว่างปฏิบัติงานภาคสนาม เพราะไม่สามารถใช้ชีวิตและทำงานอยู่ในพื้นที่ซึ่งถูกส่งไปปฏิบัติ

งานได้ และบางส่วนเมื่อกลับจากการศึกษาภาคสนามแล้วไม่ทำงานวิจัยให้เสร็จทันในระยะเวลาที่กำหนด

อย่างไรก็ตามแม้ว่าจำนวนผู้มาสมัครเรียนจะไม่มากนักและส่วนหนึ่งต้องออกจากการเรียนไปกลางคัน แต่ทุกปีก็ยังคงมีบัณฑิตจากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ สนใจมาเรียนในหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครซึ่งสามารถแยกแยะออกได้เป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้

ผู้ที่พึงจบการศึกษามีประสบการณ์ในการทำกิจกรรมอาสาสมัครในระหว่างที่ศึกษาในระดับปริญญาตรีและยังไม่ได้เข้าสู่อุปการะบอบอาชีพหรือศึกษาต่อ แต่ยังอยากมีประสบการณ์ในการทำงานเพื่อสังคมในพื้นที่ชนบทต่อเนื่องอีกระยะหนึ่ง

ผู้ที่จบการศึกษาและได้ทำงานอาชีพมาระยะหนึ่งแล้ว แต่รู้สึกเบื่อหน่ายและอยากไปแสวงหาประสบการณ์ชีวิตใหม่ ๆ

ผู้ที่ยังหางานทำไม่ได้และเห็นว่าหลักสูตรนี้น่าสนใจ คนกลุ่มนี้เมื่อเข้ามาศึกษา ส่วนหนึ่งได้พัฒนาความคิดไปสู่ความประทับใจและชื่นชอบในแนวทางที่ตนเองได้เลือก สามารถปฏิบัติงานภาคสนาม และเขียนงานวิจัยจนสำเร็จการศึกษาได้ อีกส่วนหนึ่งจะลาออกไปกลางคันเมื่อได้งานทำหรือเมื่อรู้สึกไม่สามารถเรียนต่อไปได้ โดยเฉพาะเมื่ออยู่ในช่วงของการปฏิบัติงานภาคสนาม

2) องค์ประกอบด้านพื้นที่ปฏิบัติงานภาคสนาม

แม้ว่าจะมีผู้ที่ประสงค์จะเรียนในหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร แต่หากไม่สามารถหาพื้นที่หรือองค์กรปฏิบัติงานสำหรับการศึกษาภาคสนาม ก็ไม่สามารถจัดการศึกษาได้เนื่องจากการศึกษาภาคสนามถือเป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญที่สุดของหลักสูตรฯ ซึ่งจนถึงปัจจุบันการจัดการศึกษายังยึดแนวทางเดิมที่ให้บัณฑิตอาสาไปเรียนรู้ในพื้นที่ “ชนบท” โดยประเด็นนี้สำนักบัณฑิต

อาสาสมัครเคยมีแนวคิดที่จะขยายพื้นที่ปฏิบัติงานภาคสนามของบัณฑิตอาสาสมัครมาสู่เขตเมือง เพื่อให้มีความหลากหลายของพื้นที่ แต่พบว่าพื้นที่ในเมืองแม้จะมีองค์กรที่ยินดีรับบัณฑิตอาสาสมัครไปปฏิบัติงาน แต่ก็ไม่ได้ดึงดูดความสนใจของบัณฑิตอาสาสมัครเท่ากับพื้นที่ชนบท ถึงแม้ว่าความเป็นจริงชุมชนที่บัณฑิตอาสาสมัครไปปฏิบัติงานจะมีลักษณะกึ่งชนบท กึ่งเมือง แต่ก็ยังคงวัฒนธรรมบางอย่างของความเป็นชนบทดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ส่วนองค์กรปฏิบัติงานนั้นแม้ในด้านหนึ่ง การรับบัณฑิตอาสาสมัครจะเป็นการเพิ่มภาระให้แก่เจ้าหน้าที่ขององค์กรซึ่งมีน้อยอยู่แล้ว หรือแกนนำชุมชนซึ่งมีภาระงานมากมายอยู่แล้ว แต่ก็ยังพบว่าองค์กรพัฒนาเอกชนและกลุ่มหรือองค์กรของชาวบ้านเหล่านี้ยังคงยินดีที่จะรับภาระในการดูแลบัณฑิตอาสาสมัครอยู่ เจื่อนใจดังกล่าวทำให้หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครซึ่งยังคงยึดถือรูปแบบการปฏิบัติงานภาคสนามที่แทบไม่แตกต่างจากครึ่งเมื่อหลักสูตรเมื่อเกือบ 50 ปีมาแล้ว ยังคงดำเนินการอยู่ต่อมาได้

อย่างไรก็ตาม เป็นเรื่องที่น่าเสียดายที่ได้ว่า ในอนาคตอันใกล้นี้ หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร คงต้องกลับมาทบทวนหลักเกณฑ์ในการเลือกพื้นที่ปฏิบัติงานภาคสนามอีกครั้งว่า จะคงใช้พื้นที่ในชนบททั้งหมดเหมือนเดิมหรือจะขยายมาสู่พื้นที่อื่นๆ เพื่อการเรียนรู้และทำงานกับกลุ่มคนด้อยอำนาจ ด้อยโอกาสอื่นๆ ภายใต้บริบทที่เปลี่ยนแปลงไปของสังคมไทยในปัจจุบัน

3) องค์ประกอบด้านผู้จัดการศึกษา

ก่อนหน้านี้ที่สำนักบัณฑิตอาสาสมัครจะเปลี่ยนชื่อเป็นวิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ภารกิจหลักของสำนักฯ คือการจัดการศึกษา ในหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร กล่าวได้ว่าเวลาประมาณกว่า 2 ทศวรรษหลังของการจัดการศึกษา สำนักฯ ต้องเผชิญกับความท้าทายต่อการถูกตั้งคำถาม

ถึงความ “คุ้มค่า” ในการผลิตบัณฑิตอาสาสมัครแต่ละรุ่นมาโดยตลอด ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านมาสู่วิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้มีแนวคิดเรื่องการปรับเปลี่ยนหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครจากการเป็นหลักสูตรในระดับประกาศนียบัตรมาเป็นหลักสูตรในระดับปริญญาตรีหรือปริญญาโท ซึ่งหมายถึงการที่ผู้เข้าเรียนต้องรับภาระในเรื่องค่าเล่าเรียนเองโดยมหาวิทยาลัยไม่ต้องสนับสนุนทุนการศึกษาอีกต่อไป แต่ในที่สุดก็ยังคงให้หลักสูตรบัณฑิตอาสาเปิดสอนในระดับประกาศนียบัตรและมีทุนการศึกษาให้ตามเดิมควบคู่กับหลักสูตรระดับปริญญาตรีการพัฒนาเชิงสร้างสรรค์ที่เปิดขึ้นใหม่และหลักสูตรปริญญาโทสาขาชนบทศึกษาและการพัฒนาซึ่งกำลังอยู่ในระหว่างการปรับปรุงหลักสูตร

เหตุผลหนึ่งของการคงหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครไว้ตามเดิม คือ ในขณะที่ปัจจุบันมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์มีหลักสูตรวิชาการ และตอบสนองต่อตลาดแรงงานอยู่มากแล้ว มหาวิทยาลัยควรรักษาหลักสูตรที่ตอบสนองต่อคุณค่าด้านอื่นๆ บ้าง เช่นการสร้างบัณฑิตให้มีจิตสำนึกต่อการทำงานเพื่อสังคมส่วนรวม มีทักษะที่ตอบสนองต่อการทำงานแนวพัฒนาสังคม มากกว่าการมีความรู้ที่ตอบสนองต่ออาชีพที่สร้างความมั่นคง หรือมั่งคั่งแก่ผู้เรียน ซึ่งหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครที่ก่อตั้งและเปิดสอนมาเกือบห้าทศวรรษแล้ว น่าจะเป็นหนึ่งในหลักสูตรดังกล่าว ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ควรต้องยอมลงทุนให้แก่สังคมไม่คำนึงการ “ขาดทุน”

การที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จะเปิดสอนหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครต่อไปได้นานแค่ไหน นอกจากขึ้นอยู่กับองค์ประกอบ 2 ด้านแรก ที่กล่าวไปแล้ว คือการมีผู้อยากเรียนและมีพื้นที่ชุมชนที่พร้อมให้ความร่วมมือในการจัดการเรียน องค์ประกอบด้านสุดท้ายคือผู้จัดการศึกษาถือว่ามีความสำคัญอย่างมากโดยที่วิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป๋วย อึ๊งภากรณ์จะต้องพิสูจน์ให้เห็นว่า หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครยังคงมีคุณค่าในบริบทของสังคม

ไทยที่เปลี่ยนไปอย่างมากจากเมื่อเกือบ 5 ทศวรรษที่แล้ว ในช่วงเวลาที่ศาสตราจารย์ ดร.ป๋วย อึ๊งภากรณ์ ได้ก่อตั้งหลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัครขึ้นมา โดยการปรับปรุงหลักสูตรให้มีเนื้อหาและรูปแบบที่สามารถบ่มเพาะให้บัณฑิตอาสาสมัครมีความรู้ที่เท่าทันต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในปัจจุบัน และสามารถใช้ความรู้นั้นไปพัฒนาสังคมอย่างสร้างสรรค์

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- จตุรงค์ บุญรัตนสุนทร. (2542). พลวัตองค์กรพัฒนาเอกชนไทย. ใน ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (บรรณาธิการ) *เศรษฐศาสตร์การเมือง(เพื่อชุมชน)* ฉบับที่ 11 เอ็นจีโอ 2000, 61-86.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์. (2559). *ชนบทอีสานในมุมมองบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิทยาลัยพัฒนาศาสตร์ป๋วย อึ๊งภากรณ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์. (2557). คนชนบทอีสานกับการทำมาหากิน: ความเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย. *วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา*, 33 (2), 103-127.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์. (2557). สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร: 2 ปีแห่งการเปลี่ยนแปลง. ใน กิตติกาญจน์ หาญกุล (บรรณาธิการ) *45 ปี สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร บนเส้นทางรักษาสันติประชาธรรม*. กรุงเทพฯ: สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์ กนกวรรณ ระลึก และกนกวรรณ แซ่จ้ง. (2557). *ชุดโครงการวิจัย สังคมชนบทไทยในมุมมองบัณฑิตอาสาสมัคร: บทสังเคราะห์องค์ความรู้จากงานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*. กรุงเทพฯ: กองทุนวิจัย สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์. (2552). หลักสูตรบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ *วารสารสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร*, 6(1), 23-53.
- พุทธоди ลิฬหาชีวะ. (2554). *วิถีชีวิตชาวโผล่ว ณ หุบใหญ่เนศวร: กรณีศึกษาหมู่บ้านเกาะสะเดิง หมู่ที่ 3 ตำบลไผ่ไร่ อำเภอสงขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี*. การค้นคว้าอิสระหลักสูตรประกาศนียบัตร (บัณฑิตอาสาสมัคร), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร. กรุงเทพฯ.

- มัญชิรวรรณ เอกศักดิ์ศิริ. (2556). *บ้านข้าวเหนียวในถิ่นสะตอ: การปรับวิถีชีวิตของเกษตรกรภาคอีสานบนผืนป่าต้นน้ำภาคใต้กรณีศึกษาบ้านสะพานสองตำบลพะโต๊ะ จังหวัดชุมพร. การค้นคว้าอิสระหลักสูตรประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร. กรุงเทพฯ.*
- วิธวาน ดาหะมิ. (2553). *การดำเนินชีวิตของชาวไทยมุสลิมในชุมชนชาวไทยพุทธ: กรณีศึกษาชาวไทยมุสลิมซอยพุดใหญ่บ้านขนิม อำเภอท้ายเหมือง จังหวัดพังงา. สารนิพนธ์หลักสูตรประกาศนียบัตร (บัณฑิตอาสาสมัคร), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร. กรุงเทพฯ.*
- วรรณธิดา สายพิมพ์. (2556). *ความเปลี่ยนแปลงของชุมชนภายใต้การเติบโตของการท่องเที่ยว: กรณีศึกษาชายหาดโล๊ะปาเหนดและบ้านท่าเรือ ตำบลพระใน อำเภอเกาะยาว จังหวัดพังงา. การค้นคว้าอิสระหลักสูตรประกาศนียบัตร (บัณฑิตอาสาสมัคร), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร. กรุงเทพฯ.*
- สฤณา บัณฑิต. (2551). *การศึกษาติดตามผลการนำความรู้และประสบการณ์ไปใช้หลังจบการศึกษา: กรณีศึกษาผู้สำเร็จการศึกษาลำดับสูงประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร) ปีการศึกษา 2535-2548. กรุงเทพฯ: สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.*
- สมชัย ภัทรนันทน์. (2555). *การเมืองของสังคมหลังชาวนา: เงื่อนไขการก่อตัวของคนเสื้อแดงในภาคอีสาน. วารสารฟ้าเดียวกัน, 10 (2): 123-142.*
- สุรัสวดี หุ่นพยนต์ นภาพร อติวานิชยพงศ์ ยงยุทธ พึ่งวงศ์ญาติ และสฤณา บัณฑิต. (2554). *รายงานการวิจัยการประเมินผลบัณฑิตอาสาสมัครในรอบ 40 ปี. กรุงเทพฯ: สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.*
- อภิชาติ สถิตนิรามัย ยุกติ มุกดาวิจิตร และนิติ ภาวครพันธุ์. (2556). *ทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย. เชียงใหม่: ลีออค อินดิเพนเด้นท์.*
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2559). *ลืมน้ำอ้าปาก จาก “ชาวนา” สู่ “ผู้ประกอบการ”. กรุงเทพฯ: มติชน.*

- อัมมสุพร ฤทธิชาติ. (2556). *การบริโภคกับกระบวนการทำนาของชาวนาอีสานยุคใหม่ที่บ้านเปือย ตำบลเปือย อำเภอลืออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ*. การค้นคว้าอิสระประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร. กรุงเทพฯ.
- อนันท์ กาญจนพันธุ์. (2554). *ชนบทอีสานปรับโครงสร้างชาวบ้านปรับอะไร, วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ฉบับพิเศษ (1)*.

ภาษาอังกฤษ

- Kearney, Michael. (1996). *Reconceptualizing the Peasantry: Anthropology in Global Perspective*. Colorado: Westview Press.
- Woods, Michael. (2011). *Rural*. London and New York: Routledge.